

СТИЛІСТИЧНІ КОНОТАЦІЇ АРХАЇЗМІВ У ХУДОЖНЬОМУ ІДІОЛЕКТІ

Стаття присвячена дослідженню семантико-стилістичної мотивації використання архаїзмів у контексті історичного роману П. Загребельного “Диво”. Здійснюється спроба ретельного аналізу потенціальних можливостей застарілої лексики, яка розглядається як один із засобів створення етнокультурного фону художньої оповіді.

Ключові слова: застаріла лексика, архаїзми, контекст, історичний роман.

Лексикологічні дослідження останніх років характеризуються зростаючим інтересом до проблем розвитку мови, до механізму удосконалення засобів лексичної номінації, вияву тенденцій розвитку слова і лексичного фонду в цілому. Серед лексичних елементів сучасної української мови, семантична структура яких має певну часову маркованість, ґрунтовно досліджуються архаїзми. Вивчаючи застарілу лексику сучасної української мови, ми стикаємось із процесом архаїзації слів, який має складний характер. Цей процес відбувається під впливом внутрішньомовних і позамовних факторів. Зміни, які відбуваються у мові під впливом екстралінгвістичних чинників, проявляються в найбільшій мірі на лексичному мовному рівні, а саме в архаїзації слів або їх значень, у появі нових слів або в розвиткові нових значень у словах. Це змушує мовну систему постійно перебудовуватись, що призводить до переміщення раніше активно вживаних слів у розряд архаїзмів. Крім того, кваліфікація застарілих слів можлива лише на синхронному рівні. З функціональної точки зору, слово є застарілим лише з погляду сучасної мови.

Процес архаїзації лексики літературної мови в різних функціональних стилях відбувається нерівномірно. Вивчення цього процесу ускладнюється, з одного боку, текстами художньої літератури; а з іншого боку, мова художніх творів є широким полем для використання словникового складу минулого. Застарілі слова звичайно використовуються у мові історичних романів, повістей, оповідань та інших творів на історичні теми. Саме тому матеріалом представленого дослідження ми обрали роман П. Загребельного “Диво”. Павло Загребельний, змальовуючи історичні обставини та історичних осіб, створюючи колорит доби Київської Русі і часів Другої світової війни, природно вдається до застарілої лексики. Але саме застарілі слова, на нашу думку, ускладнюють процес читання твору для сучасного читача. Метою даної статті є встановлення семантичних і стилістичних мотивацій використання застарілої лексики в історичному романі Павла Загребельного.

До аналізу лексики художніх творів звертались І. К. Білодід, П. І. Горєцький, П. П. Доценко, В. С. Ільїн, Г. П. Іжакевич та багато інших дослідників. Цікавими є статті Ніни Яценко, в яких вона дослідила застарілі слова та їх художню функцію на матеріалі конкретних історичних романів. Дуже глибокою і вагомою є праця Г. О. Винокура “О языке исторического романа”, в якій він звернув особливу увагу на мову творів історичної тематики. По-перше, він з'ясував сутність мови історичного роману, по-друге, розмежував поняття “анахронізми мовні” і “анахронізми матеріальні”, а головне, вчений висунув дуже важливу тезу про те, що “в мовній стилізації доцільно спиратися не на “тимчасове”, а на “вічне”, тобто на те, що здатне зробити мову історичного роману зрозумілою для читача, одночасно відповідаючи його бажанню відчути колорит епохи” [3,408]. В. В. Виноградов

теж приділив багато уваги дослідженню стилістики, мови художніх творів, зокрема функції архаїзмів на матеріалі художніх творів М. В. Гоголя, М. Лермонтова, О. Пушкіна та ін. Нашу увагу привернуло також і нещодавнє дослідження О. Коваленка і Т. Малика “Типы архаизмов в исторических романах В. Скотта” [6], в якому викладено свіжі погляди на архаїчну лексику, подано нетрадиційну класифікацію застарілих слів, а також аналізується взаємозв'язок архаїзмів, діалектизмів і поетизмів на прикладі історичних романів В. Скотта. Ґрунтовно дослідили застарілі слова і А. Федоров на матеріалі російської літературної мови і говірок, О. Кожин, Н. Шанський. Українські мовознавці Б. Кобилянський і Я. Дзира досліджували роль і джерела архаїзмів у творчості Т. Шевченка; В. Карпова проаналізувала використання старовинної лексики у поезії М. Бажана. Л. Донець дослідив особливості мови художніх творів про Київську Русь на матеріалі історичних романів С. Скляренка, П. Загребельного, драм І. Кочерги.

Слова, які вже вийшли з ужитку, також можуть залишати свої сліди в похідних лексичних одиницях і стійких словосполученнях, що належать до складу сучасної лексики. Російський мовознавець О. Кожин наводить такі приклади: іменник рос. *мыт*, що позначає різновид митних податків у стародавній Русі, а також застава, де збирали ці податки, він порівнює з такими власними назвами, як *Мытищи* (місто), *Мытники* (поселення біля міста Рузи), або слово рос. *алтын* (різновид монети) у стійкому словосполученні: рос. *не было ни гроша, да вдруг алтын* [7, 35].

У ряді випадків застарілі слова з лексичного резерву можуть знову повертатися до активного життя в мові. При цьому вони набувають нового значення і змісту, іншого стилістичного вжитку й експресивного забарвлення. При відродженні частини застарілої лексики відбуваються такі мовні явища:

1. Оновлення змісту старого за звучанням слова, що супроводжується зміною характеру лексико-граматичних зв'язків. Наприклад, іменник *гвардія*, повернувшись до активного вжитку, втратив деякі словотвірні форми, які часто вживались у мові до початку ХХ століття (*гвардійщина*). Але водночас він став базою для таких похідних слів, як *червоногвардієць*, *червоногвардійський* і т.ін., почало вживатись у переносному значенні: *гвардійці праці* [7, 36-37]. Також яскравим прикладом є слово *гривня*, знайдене в романі “Диво”. Словник української мови подає такі значення цього іменника:

ГРИВНЯ, *і, ж.* 1. У стародавній Русі – срібний злиток вагою близько фунта, який служив основною грошовою одиницею. 2. *заст.* Мідна монета в три, а в деяких місцях – у дві з половиною копійки. 3. *заст., рідко.* Те саме, що гривеник [10, 2,166].

На певному історичному етапі це слово вийшло з вжитку. Нещодавно воно знову повернулось до активної частини словникового складу нашої мови, і хоч воно позначає грошову одиницю, проте сучасна гривня не є еквівалентною тій гривні, яка була в обігу за часів Київської держави. Можна сказати, що стара звукова оболонка цього слова наповнилась новим змістом.

2. *Формування нових відтінків значення застарілого слова*, що в певній мірі виявляється у словотвірних відмінностях старого і нового слів. Наприклад, словотвірні зв'язки іменника *офіцер* у сучасній мові досить обмежені порівняно із дореволюційним часом. Зараз не вживаються такі форми, як *офіцерша*, *офіцерство*, *офіцерити*, рос. *офицерье*, *офицеришка*, *офицерицина* [7, 39].

3. *Зміна експресивного забарвлення*. Наприклад, слово *солдат* вживалось з відтінком презирства, і це виражалось в таких формах, як: рос. *солдатчина*, *солдатъё* [7, 39]. Зараз

слово *солдат* є загальноновживаним, іноді воно зустрічається у високому стилі мовлення (*солдат миру* і т.ін.).

4. Звуження *сфери вживання*, що свідчить про тенденцію до спеціалізації. Наприклад, слово *генерал* раніше вживалось не лише в якості засобу найменування осіб вищого командного складу, але й воно називало різноманітні посади в системі державного управління: *генерал-губернатор*, *генерал-ад'ютант* та ін. Крім того, іменник втратив активний зв'язок із такими словосполученнями, як *генерал від артилерії*, *генерал від кавалерії* та ін. [7, 39].

5. Термінологізація *явищ соціальної дійсності* як прояв тенденції до економії мовних засобів (*міністр* замість *народний комісар*) [7, 39].

Повернення застарілих слів до активного вжитку деякими дослідниками розглядається як “відродження” застарілої лексики [7]. Але, наприклад, мовознавець Н. Михайловська з цим не погоджується, вважаючи, що виродження застарілого слова “означало б і відтворення того самого явища, яке це слово позначало у минулому” [8, 50]. На її думку, “краще було б говорити про історичні омоніми” [8, 50]. Але дослідниця З. Білянська і з цим не погоджується, вважаючи, що співвідношення цього мовного процесу із омонімією є невірним. Наявність переносних значень говорить про те, що хоча застаріле слово наповнилось новим змістом, співвідноситься з іншим поняттям, набуло іншого експресивного забарвлення, воно не втратило безпосереднього зв'язку з основним значенням, тобто у цьому випадку ми спостерігаємо не “відродження” застарілої лексики, не появу “історичних омонімів”, а семантичне і стилістичне переосмислення застарілих слів [1, 8].

Урочиста величавість стилю П. Загребельного і монументальність створених ним образів чи не найбільшою мірою зумовлені саме надзвичайно широким використанням архаїзмів. Спостерігається художньо мотивована закономірність щодо використання автором лексичних архаїзмів у романі. Особливо широко скористався П. Загребельний успадкованими російською мовою із давньоруської словами, які в сучасній українській мові нерідко виступають лексичними архаїзмами: *Десь є, а наутро зогниє* (5, 92). Письменник вдало використовує лексичні архаїзми, що в лексикографічних джерелах подаються як народно-поетичні слова, наприклад, іменники *бранка*, *бранець*. Описуючи історичну подію, як на площі в Царєграді велінням імператора осліплювали сорок тисяч болгар, Загребельний знаходить слова, які передають його співчуття болгарським повстанцям. Змальовуючи вороже болгарам середовище, письменник називає полонених нещасними, приреченими, а часто – бранцями. Останнє слово автор вводить в опис кульмінаційної ситуації: *Імператорові долоні мали сплеснути в ту саму мить, коли червоне залізо випалить бранцеві очі...* (5, 47). Крім слів і форм, які вийшли з ужитку, П. Загребельний із метою архаїзації часто вживає поетичні новотвори, які мають забарвлення старовини. Це складні слова, утворені від прикметника і архаїчного іменника: *чадолюбивий*, а також від дієслова й прислівника, утвореного від архаїчного прикметника *многий*: *Казано ж тобі **многожди**: для держави найперше важать здібності в чоловікові* (5, 256).

Архаїзовані слова, як правило, надають розповіді епічної неквапливості, урочистості і служать для створення урочисто-монументальних образів, хоча, як зазначалося вище, у реченні архаїзм *чадолюбивий* посилює саркастичний ефект. Аналізуючи художній твір минулого, слід враховувати подвійний характер архаїзмів, як зазначає Н. Шанський у

статті “Устаревшие слова в лексике современного русского литературного языка”, “з одного боку, досліджуючи мову письменника, ми зустрічаємо свідоме використання застарілих слів з певною стилістичною метою. В таких випадках ці слова є фактами застарілої лексики як для нас, так і для автора. З іншого боку, в творах ми знаходимо такі слова, які є застарілими лише для нас, але які під час написання твору історизмами чи архаїзмами ще не були, хоча твір може бути написаним порівняно недавно” [12, 33]. Тому Н. Шанський розрізняє історизми і архаїзми *стилістичного вжитку* (в сучасних художніх творах вони лише такими і є) та історизми і архаїзми часу (вони зустрічаються у тих художніх творах, які написані в далекому минулому) [12, 33].

З метою всебічного відтворення колориту далекої історичної епохи у романі “Диво” П. Загребельний широко використовує численну і різноманітну за своїм значенням лексику, характерну для різних сфер життя минулого, тому для аналізу архаїзмів, наявних у цьому творі, за доцільний ми вважаємо їх розподіл за тематичними групами. Отже, ми виділили такі тематичні групи застарілої лексики у романі: слова, що характеризують класову структуру тодішнього суспільства, взаємовідносини представників різних верств населення, соціальний стан людини: *плебей, робичич, смерд*; назви урядових і військових чинів, адміністративних і церковних посад, титулів: *вестіарій, декарх, каган, конунг*; назви осіб за професією, родом занять: *бортник, зиждатель, ключник, спальник*; назви старовинної зброї, амуніції і деяких інших реалій військової справи: *алебарда, дружина, катапульта, лучник, мерія*; назви одягу, взуття, тканин, прикрас: *багрянниця, влатія, епілорик, едwab, корзно*; слова, які позначають назви будівель, споруд, приміщень певного призначення та їх частин: *варниця, грідниця, євктирій, ложниця*; назви частин населеного пункту: *дитинець, цуканістрій*; слова на позначення старовинних монет, грошових одиниць, міри ваги, довжини: *гривня, кентинарій, ногата, номисма*; назви різноманітного матеріалу, хутра, шкіри, рідини: *атрамент, ведмедно, пергамент*; слова, що називають якості, властивості і приналежність предметів: *болярський, княжий, купецький, отній*; назви реалій, які стосуються морської справи: *дієра, ладдя*; слова на позначення зрядь праці: *борт, волок, домениця*; назви деяких понять і речей, які належать до релігійної сфери, обрядів, звичаїв: *врумалії, дискос, потир*; слова, що позначають поняття, реалії з галузі науки, культури, освіти: *єнох, заблуканиці, зарев, індикт*; назви частин тіла: *перст, требуха*; слова на позначення родинних відносин між особами: *братовчеда, дщерь, жона*; слова, що називають людські якості, риси характеру, чесноти: *окаянный, чадолюбивий*; назви тварин, комах, рослин: *древо, зело, пруг*; слова, які позначають дію, стан: *воссідати, гібіти, многождати*; слова на позначення місця, часу і способу дії: *денно, ноцно, десь, одесную*; слова, які називають абстрактні поняття: *владичество, ліпота, содіяне*;

Виділено також такі групи архаїзмів у романі П. Загребельного “Диво”:

1. Власне лексичні (56 архаїзмів): *Прислав бересту з видряпанними кістяним писалом кривулями ...*(5, 317); *А була мова сірійська, нею ж і бог глаголив ...* (5, 551); ... *Будували кораблі, визначили хід небесних світил, відкрили заблуканиці* (5, 378).

2. Лексико-словотворчі (18 архаїзмів): *Хай буде мир твоєму владичеству ...* (5, 427); *Поспіши, вощадь на колісницю заради істини, покірливості й правди* (5, 189); *Відчула вона в самотині весь страх содіяного...* (5, 308); *А чоловік сотворений для небесних благ ...* (5, 303).

3. Лексико-фонетичні (13 архаїзмів): *Він посилає жителям царственого града тисячу полонених варварів ...* (5, 232); *Під пильним наглядом господарів вивантажувалися*

купецькі **лодбї**, лїньки погукували маленькі радимичі ... (5, 80); Після цього починалося вохріння трьома **плав'ями** ... (5, 380); Для золотої смальти **снісарі** виковували тонюсінькі листочки золота ... (5, 540).

4. Фонетичні (1 архаїзм): *Велить приводити до себе мужніх **жон** і дівциць розтляє, і наложниця має і Вишгороді триста, і в Білгороді триста* ... (5, 93);

5. Семантичні (36 архаїзмів): *І знов не дорогі шати запримітив він на чоловікові, не скарлатини заморський плащ, поверх золотої луски **броні** (5, 152); Архангели одягнені в **далматини**, поверх них мають золоті лори (5, 510); Війна велася дивним **робом** (5, 220); Він ніколи не був м'який на пенязь, ощаджував кожну **куну** ... (5, 411).*

Склад застарілих слів не є однорідним, оскільки вони запозичені з різних мов і на різних історичних етапах. Найвагомішою є група застарілих слів, які належать до питомого шару лексики (54 арх.). Найбільша кількість слів, що вже перейшли до розряду архаїзмів, прийшла з старослов'янської (28 арх.) і грецької мов (22 арх.). Трохи меншою є кількість слів, що прийшли з латинської (4), давньогерманських (5) і тюркських мов (3). Зовсім незначними є групи застарілих слів, запозичених з семітських мов (1).

У досліджуваному романі застаріла лексика уведена до мови персонажів, до авторського мовлення. Архаїзми у невласне прямій мові поглиблюють психологічну характеристику героїв, дають оцінку подіям, історичним особам й устами автора, й устами персонажа. “Стилістична система романів Павла Загребельного побудована не на протиставленні мови автора й мови епохи, яку зображено, а навпаки, на створенні стилізованої розповіді, яка ніби зближує самого автора з героями і подіями його творів” [11, 41]. Застаріла лексика у творах П. Загребельного переважає в мовленні авторському, бо прозі письменника притаманний глибокий психологізм. Авторська оповідь П. Загребельного тяжіє до лірично-філософських роздумів.

У результаті проведеного дослідження можна зробити такі висновки: мова творів Павла Загребельного складається з двох шарів: мови сучасної і мови відтвореної епохи, ці шари доповнюють один одного, підкреслюючи естетичні можливості історичної прози; автор не перевантажує текст застарілою лексикою, а дотримується міри у використанні цієї лексики, яка є цінним виражальним і зображальним засобом; ця лексика дозволяє письменнику історично правдиво відтворювати минулі події. Аналізуючи засоби мовної індивідуалізації у творах української прози, Л. С. Донець відзначає: “Для відтворення характеру мови далекого минулого, письменники черпають стилізуючі засоби з джерел, що виходять за межі стилів української літературної мови. Особливо часто використовують вони лексичні та граматично-структурні елементи старослов'янської, староруської і староукраїнської мов, а також діалектів, що зберігають архаїзуючий струмінь” [4, 36]. У перспективі маємо на меті розглянути питання використання застарілої лексики у художньому творі, за якою можемо визначити епоху і час, відтворити культурно-побутовий колорит зображуваної епохи, намалювати портрет історичного персонажу.

Використана література:

1. *Белянская З. Ф.* О типах историзмов в современном русском языке // Вопросы филологии ЛГУ. – 1978. – Вып. 7. – С. 3-9.
2. *Бухарева Н. Т.* Архаические элементы в структуре современного русского языка // Язык как исторический источник. – Новосибирск, 1983. – С. 94-103.

3. *Винокур Г. О.* О языке исторического романа // О языке художественной литературы. – М., 1991. – С. 407-429.
4. *Донець Л. С.* Особливості мови художніх творів про Київську Русь // Культура слова. – К., 1987. – Вип. 32. – С. 34-38.
5. *Загребельний П.* Твори: В 6 т. – К., 1979. – 575 с.
6. *Коваленко О. В., Малик Т. Г.* Типы архаизмов в исторических романах В. Скотта // III Международная конференция по методике преподавания иностранных языков, посвященная памяти проф. В. Л. Скалкина. – Одесса, 2002. – С. 112-118.
7. *Кожин А. Н.* Возрождение устаревшей лексики // Русский язык в школе. – 1957. – № 3. – С. 26-32.
8. *Михайловская Н. Г.* Устаревшие слова // Русская речь. – 1972. – № 6. – С. 50-55.
9. *Пашенько Н. Л.* Историзми та архаїзми у сучасних художніх текстах // Щорічні записки з українського мовознавства: Зб. наук. статей. – Одеса: Астропринт, 1996. – Вип. 4. – С. 41-45.
10. Словник української мови. – К., 1971-1980. – Т. 1-11.
11. *Фащенко В. В.* Павло Загребельний. Нарис творчості. – К., 1984. – 207 с.
12. *Шевченко С. П.* Українська лексична картотека // Мовознавство. – 1968. – № 4. – С. 37-42.

The article researches the problem of semantic and stylistic motivation of the usage of archaisms in the context of historic novel. The attempt has been made to analyse potential capacities of archaic lexis as one of the ways to create an ethnocultural background of the belles-lettres narration.

Key words: archaic lexis, context, archaism, historic novel.

Денискіна Г. О.

СТРУКТУРНІ ТА ЖАНРОВО-СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФЕЙЛЕТОНІВ ОЛЕГА ЧОРНОГУЗА

Статтю присвячено аналізу композиційних та стилістичних особливостей фейлетонів видатного українського письменника-гумориста Олега Чорногуза, у зв'язку з чим класифіковано заголовки, визначено роль епіграфів та лідів, описано особливості побудови автором структурних частин фейлетонів.

Ключові слова: фейлетон, гумор, сатира, іронія, каламбур, епіграф, композиційний прийом.

Майстерність фейлетоніста полягає зовсім не у тому, щоб розважити читача веселою оповіддю, справжній фейлетон повинен “відкрити очі” читачеві на ті події та факти, до яких він давно звик, з чим давно змирився і вже не розуміє їх абсурдності, ницості, вважаючи чимось цілком прийнятним. За високою оцінкою академіка Петра Кононенка фейлетони Олега Чорногуза – “то не твори про когось і про щось, а послання сповненого любові та ненависті серця, яке прагне ширості й правди, добра і благородства, совісті і честі, життєтворчого патріотизму та гуманізму, а тому водночас кипить вогнем презирства до всього потворного й антиестетичного” [4, 7]. Саме це і зумовлює неординарну структуру і своєрідне мовне наповнення його фейлетонів, які ілюструють новаторство гумориста-сучасника у цьому жанрі.

Фейлетон розуміється як “невеликий літературно-публіцистичний твір, у якому висміюються та засуджуються якісь вади, потворні явища суспільного життя” [1, 1318]. Досліджень, присвячених цьому жанру, надзвичайно мало. З літературознавчого погляду його намагались аналізувати російські вчені Є. І. Журбіна, А. А. Суконцев. Побіжно, у